

**HUQUQNI BUZUVCHI XULQ ATVOR – DELIKVENTLIKKA SABAB BO‘LUVCHI IJTIMOIIY VA
PSIXOLOGIK OMILLAR****Asilova Sanobar Xatambojevna**

Qo‘qon Universiteti o‘qituvchisi

Buoyisha Mo‘ydinova Abdumannob qizi

Qo‘qon Universiteti Ta‘lim fakulteti talabasi

Annotatsiya: Huquqbuzarlik yoki jinoyatchilikning o‘smirlar orasida avj olishi bu jamiyatning taraqqiyotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada delikvent hulq-atvorning kelib chiqish sabablarini o‘rganilib chiqildi. Shuningdek maqola davomida huquqbuzarlikning sabablari haqida fikr va mulohazalar ham keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Delikvantlik, xulq-atvor, psixologik, ijtimoiy, sabab, omil, temperament, impulsivlik.

So‘nggi yillarda yoshlar orasida huquqbuzarlik holatlari ko‘p uchramoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi 19/03/2024 sanasidagi ma‘lumotlariga ko‘ra 2023 yilda 13-17 yosh oralig‘ida bo‘lgan bolalar tomonidan sodir etilgan 3 600 huquqbuzarlik holatlari qayd etilgan bo‘lsa, 18-30 yosh oralig‘idagi yoshlarda bu ko‘rsatkich ancha oshgan¹. Qariyb 30 770 ta huquqbuzarlik holatlari aynan hayotining “eng go‘zal damlar”ini kechirayotgan yoshlar tomonidan sodir etilgan. Bu ko‘rsatkichlar yurtimizdagi yosh avlodga yanada mas‘uliyat bilan e‘tibor qaratishimiz lozimligini anglatadi. Zero, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 60-moddasida ham alohida belgilanib qo‘yilgan. Unga ko‘ra: “Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa insonlarning huquqlari, erkinliklari, sha‘ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar”². Dastavval asosiy mavzuda keltirilgan so‘zlarning mazmuniga bir nazar tashlasak. Delikvantik lotincha delinquens — “ayb sodir etuvchi” ma‘nosini anglatadi va huquqbuzar, huquqda ijtimoiy qoidalardan og‘uvchi xulqli shaxs sifatida izohlanadi. Huquqbuzarlik - bu fuqarolik jamiyati qonunlariga zid bo‘lgan shaxs tomonidan sodir etilgan jinoiy xatti-harakatdir. Jinoyatni tushunish normalashtirishga asoslanadi, ya‘ni shaxsning aybini belgilash me‘zoni fuqarolik jamiyatida qo‘llaniladigan qoidalar va qonunlarga asoslanadi. Jamiyat individual xatti-harakatlar ustidan nazoratni nafaqat amaldagi qonun hujjatlari, balki jamiyatning xulqiy va axloqiy me‘yorlari bilan ham amalga oshiradi. Jinoyat - bu xatti-harakatning o‘ziga xos shakli bo‘lib, u o‘zining kontekstual yuki va jamiyat tomonidan baholanishi bilan boshqa xatti-harakatlar turlaridan farq qiladi. Huquqbuzarlik ko‘plab komponentlarni o‘z ichiga oladi; shuning uchun ishning murakkabligiga ko‘ra u ko‘plab ilmiy fanlarning, jumladan kriminologiya, sotsiologiya, psixologiya, psixiatriya, huquq va boshqalarning predmeti hisoblanadi.

Shaxsning shaxsiy fazilatlarini tavsiflash uchun jinoiy xatti-harakatlarning rivojlanishiga ta‘sir qiluvchi xususiyatlarni ajratish muhimdir. Bunday xatti-harakatlarni tushuntiruvchi psixologik va psixo-ijtimoiy nazariyalar shaxsning shaxsiy fazilatlariga e‘tibor qaratadi va individual xususiyatlarni jinoiy xatti-harakatni belgilovchi omil sifatida ko‘rib chiqadi. Jinoiy

¹ 2024 yil. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi.

² O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi

harakatning yana bir tushunchasi mavjud; ushbu formulaga ko'ra, jinoyatchi ijtimoiy voqelikka adekvat munosabatda bo'lmaganligi sababli jinoyat sodir etadi, bunday yondashuv uning kayfiyatiga bog'liq. Huquqbuzar o'z huquqbuzarligi natijalarini yetarli darajada baholamaydi, shuning uchun huquqbuzarlik haqida gapirganda, shaxsning shaxsiy psixologik xususiyatlarini, masalan, motivatsion tizim va faoliyatning strategiyasini tashkil etuvchi umumiy va individual xususiyatlarni hisobga olish juda muhimdir. Bundan tashqari, shaxsning munosabatini ham hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Psixologik xususiyatga ko'ra, jinoyatchilarning ko'p qismi o'z javobgarligini boshqa jinoyatchilar zimmasiga yuklaydi va o'zining aybsizligini isbotlash uchun o'zini oqlaydi. Jinoyatchilarning bu toifasi jabrlanuvchining aybini bo'rttirib ko'rsatish, ijtimoiy me'yorlarga qarama-qarshilik ko'rsatish, ijtimoiy me'yorlarni qadrsizlantirish va boshqa vaziyatga bog'liq bo'lgan omillarga javobgarlikni qayta tiklash yo'li bilan yuqorida qayd etilgan maqsadlarga erishishga harakat qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, huquqbuzarlarga nisbatan ehtiyojlar va motivatsiyalar ierarxiyasining tarkibiy xususiyatlari boshqacha. Odatda, ijtimoiylashgan shaxs yuqori darajadagi talablarni qondirishga intiladi - o'zini rivojlantirish, o'zini o'zi anglash va o'zini o'zi qadrlashga harakat qiladi. Jinoyatchilarga kelsak, ularda aksincha. Ular bilan ko'pincha ehtiyojlar piramidasining quyi darajasi bilan shug'ullanamiz, chunki ularning xatti-harakati asosan past darajadagi talablarga asoslangan. Ular impulsiv va o'zlarining ibtidoiy, hayotiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'ladi. Huquqbuzarlik holatlariga sabab bo'luvchi xulq-atvorga quyidagi omillarni yaxlit misol qilib keltirishimiz mumkin.

Temperament - bu shaxsning xulq-atvor modelini sezilarli darajada belgilaydigan shaxsning individual xususiyati. Atrof-muhit omillarining katta ta'siriga qaramasdan, odatda temperamentning o'ziga xos xususiyati genetika bilan belgilanadi deb hisoblanadi. Temperament quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: xarakter, ijtimoiylik, faollik darajasi, reaktivlik va ta'sir. Temperament bolaning o'zaro munosabatlarida va tashqi muhitda sezilarli rol o'ynaydi. Shunga ko'ra, bolalikdan orttirilgan tajriba uning atrof-muhitga bo'lgan munosabati va kelgusi yoshdagi rivojlanish bosqichlarida ijtimoiylashuv jarayonida yaxshi aks etadi. Psixologiya inson psixologik xususiyatlariga ega bo'lgan shaxsning shaxsiy fazilatlarini ajratib turadi. Agar ushbu shaxsiy fazilatlarini jinoyat xulq-atvori to'g'risida ko'rib chiqadigan bo'lsak, ular ikki qismga bo'linishi mumkin:

- 1) shaxs tomonidan huquqbuzarlik xatti-harakatlarini amalga oshirishga yordam beradigan psixologik belgilar
- 2) shaxsni har qanday huquqbuzarlik sodir etishdan saqlaydigan psixologik belgilar. Bunday bo'linish jinoiy harakat bilan salbiy va nojo'ya aloqalarga ega bo'lgan shaxsiy sifatlarga aniqlik kiritish uchun muhimdir.

1. Individual Omillar

- Biologik Omillar: Ba'zi odamlarda irsiy moyillik yoki neyrobiologik farqlar bo'lishi mumkin, bu impulsivlik, tajovuzkorlik yoki huquqbuzarlik bilan bog'liq boshqa xususiyatlarni keltirib chiqaradi. O'smirlik davridagi gormonal o'zgarishlar ham xatti-harakatlarga ta'sir qilishi mumkin.

- Psixologik Omillar: Xulq-atvorning buzilishi, DEHB yoki depressiya kabi ruhiy salomatlik buzilishi bo'lgan shaxslar huquqbuzarliklarga ko'proq moyil bo'lishi mumkin. Hissiy tartibga solish bilan

bog‘liq muammolar, o‘zini past baholash va muammolarni hal qilish qobiliyatining yetishmasligini ham aytishimiz mumkin.

- Xulq-atvor muammolari: Ijtimoiy me'yorlar va boshqalarning huquqlarini doimiy ravishda buzish bilan tavsiflangan xulq-atvorning buzilishi ko'pincha huquqbuzarlik bilan bog'liq.

2. Oila Omillar

- **Ota-ona tarbiyasi uslubi:** Iliq mehr, qo‘llab-quvvatlash va izchil intizom bilan ajralib turadigan obro‘li ota-onalar huquqbuzarlik darajasining pastligi bilan bog‘liq. Aksincha, beparvolik, qo‘pol yoki nomuvofiq ota-onalar huquqbuzarlik xavfini oshirishida asosiy sababchilardan bo‘lishi mumkin.

- Oilaviy mojarolar: oila ichidagi yuqori darajadagi mojarolar, zo‘ravonlik yoki disfunktsiyaga duchor bo‘lish, yengish mexanizmi sifatida huquqbuzarlik xatti-harakatlariga olib kelishi mumkin bo‘lgan stressli muhitni yaratishi mumkin.

- Oila tarixi: oilada jinoiy xatti-harakatlar, giyohvand moddalarni suiiste‘mol qilish yoki boshqa g‘ayriijtimoiy xatti-harakatlar genetik va atrof-muhit ta‘siri orqali huquqbuzarlik ehtimolini oshirishi mumkin.

3. Tengdosh Ta'sir

- Tengdoshlar bosimi: O‘smirlar ko‘pincha tengdoshlari tomonidan jamiyatga moslashish, ijtimoiy qabul qilish uchun xavfli yoki huquqbuzarlik qilish uchun bosimga duch kelishadi.

- Huquqbuzar tengdoshlar bilan assotsiatsiya: huquqbuzarlik bilan shug‘ullanadigan tengdoshlar bilan vaqt o‘tkazish, odamlarni bunday xatti-harakatlarda ishtirok etish uchun imkoniyat va rag‘batlantirish imkonini beradi.

- Ijtimoiy rad etish: Ijtimoiy jihatdan izolyatsiya qilingan, rad etilgan yoki marginallangan o‘smirlar huquqbuzarlik va deviant tengdoshlar guruhlariga qo‘shilish orqali qabul qilish uchun ko‘proq himoyasiz bo‘lishi mumkin.

4. Ijtimoiy omillar:

- Jamoat muhiti: jinoyatchilik darajasi yuqori bo‘lgan, qashshoqlik, resurslardan foydalanish imkoniyati cheklangan va ijobiy namunalari kam bo‘lgan mahallalarda o‘sayotgan shaxslar huquqbuzarlik uchun ko‘proq xavf omillariga duchor bo‘lishi mumkin.

- Ommaviy axborot vositalarining ta‘siri: zo‘ravonlik, giyohvandlik va jinoiy xatti-harakatlarning ommaviy axborot vositalarida tasviri, ayniqsa, ta‘sirchan yoshlarda munosabat va xatti-harakatlarni shakllantirishi mumkin.

- Qo‘llab-quvvatlash tizimlarining noadekvatligi: sifatli ta‘lim, ruhiy salomatlik xizmatlari, ijobiy darsdan tashqari mashg‘ulotlar va kattalarni qo‘llab-quvvatlovchi murabbiylardan foydalanishning cheklanganligi odamlarni ijobiy tanlov qilish va huquqbuzarliklarning oldini olish uchun zarur resurslarsiz qoldirishi mumkin. Xulosa o‘rnida shuning aytishimiz mumkinki, shaxsda huquqni buzuvchi xulq-atvorni paydo bo‘lishi va rivojlanishining omillari ijtimoiy va psixologik ta‘sirida bo‘lishi mumkin. Ushbu asosiy omillarni erta aralashuv, maqsadli qo‘llab-quvvatlash xizmatlari, yoshlarni rivojlantirishning ijobiy dasturlari va jamoatchilikni jalb qilish orqali hal qilish, huquqbuzarliklarning tarqalishini kamaytirish va xavf ostida bo‘lgan shaxslar uchun sog‘lom natijalarga erishish mumkin. Huquqbuzarliklarni samarali hal qilish uchun shaxsning o‘ziga xos sharoitlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda yaxlit yondashuvni qo‘llash juda

muhimdir. Bu maslahat, ta'lim, malaka oshirish, jamoatchilikni qo'llab-quvvatlash va ijobiy faoliyatga jalb qilish kabi tadbirlarning kombinatsiyasini o'z ichiga oladi. Maslahatchilar, ijtimoiy ishchilar yoki balog'atga yetmagan bolalar bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar bilan birgalikda moslashtirilgan intervensiya rejasini ishlab chiqish foydali bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023)
2. (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, 2024)
3. (Wikipediya, 2024)
4. (National Rehabilitation Service, 2023)
5. Asilova, S. X. (2023). O 'QUVCHILARNI KASB-HUNARGA YO 'NALTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEXANIZIMLARI.
6. Alijon, M., Rahmonjon, A., & Asilova, S. (2023). TA'LIM JARAYONIDA ISH STRESSI BILAN BOG'LIQ MUAMMOLARGA PSIXOLOGIK YECHIM. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 854-860.
7. Asilova, S., & Abdulxaqov, N. (2024). MAKTAB BITIRUVCHILARINI KASB-HUNAR TANLASH MUAMMOLARIGA PSIXOLOGIK YORDAM. *Interpretation and researches*.
8. Xatamboevna, A. S. (2024). O 'QUVCHILARNI KASB-HUNARGA YO 'NALTIRISDA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YORDAM. *JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN*, 7(1), 16-20.
9. Asilova, S. X. (2023). MAKTAB BITIRUVCHILARINI KASB TANLASH MUAMMOLARI VA ULARNI BARTARAF ETISH USULLARI. *YOUTH, SCIENCE, EDUCATION: TOPICAL ISSUES, ACHIEVEMENTS AND INNOVATIONS*, 2(8), 12-16.
10. Rahmonjon, A., & Asilova, S. (2023). BILISH JARAYONLARI PATOLOGIYASI. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 770-772.
11. Alijon, M., Iqlimaxon, A., & Asilova, S. (2023). BOSHLANG 'ICH SINFI O 'QUVCHILARINI MAKTABGA MOSLASHUVIDA PSIXOLOGIK YORDAM. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 861-864.
12. Xatamboevna, A. S. (2023). MAKTABGACHA TA 'LIM TASHKILOTLARIDA TARBIYALANAYOTGAN 6-7 YOSHLI BOLALARNI IJTIMOY-HISSIY RIVOJLANISHINING SHART-SHAROITLARI. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(17), 344-350.
13. Raximjonovna, U. N. (2023). O 'SMIR YOSHIDAGI O 'QUVCHILARDA "TARBIYA" FANINI O 'QITISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O 'RGATISH. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(6), 232-237.
14. Asilova, S. X. (2023). O 'QUVCHILARNI KASB-HUNARGA YO 'NALTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEXANIZIMLARI.
15. Xursanov, O. (2023). TALABALARNI HAMKORLIK TEXNOLOGIYASI ASOSIDA O'QUV - MA'NAVIY MOSLASHUVCHANLIK IMKONIYATLARINI OSHIRISH TEXNOLOGIYASI (1 - KURS TALABALARI MISOLIDA). *Educational Research in Universal Sciences*, 2(12), 264-269. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/5519>

16. Umarov Tokhirjon. (2024). PROVISION OF PSYCHOLOGICAL SERVICES IN EXTREME SITUATIONS IS SOCIAL. *International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Prospectives*, 2(2), 1–6. Retrieved from <https://izlanuvchi.uz/index.php/iz/article/view/28>

17. В статье представлена информация о роли педагогики и психологии в повышении качества и эффективности образования, формировании зрелого поколения. Данное научное исследование исследует решающую роль симбиотических взаимоотношений педагогики и психологии в . (2024). YANGI O‘ZBEKISTONDA IJTIMOIIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR, 2(2), 5-12. <https://nuzjournals.uz/index.php/yoiit/article/view/79>

18. Умаров Тохиржон. (2024). ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ РАЗНЫХ РЕЛИГИЙ. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 3(2), 18–25. Retrieved from <https://2ndsun.uz/index.php/yt/article/view/655>